

УДК 341.645
DOI <https://doi.org/10.15421/392151>

Тимошенко О. А.,
orcid.org/0000-0003-0006-1949
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач юридичного відділу,
доцент кафедри права
ПВНЗ «Європейський університет»

НЕПРИПУСТИМІСТЬ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

INADMISSIBILITY OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CIVIL PROCEEDINGS OF UKRAINE

Наукова робота присвячена одній з керівних засад цивільного судочинства України, яка стосується утримання суб'єктів цивільного процесу від зловживання ними процесуальними правами.

У статті визначено цивільно-процесуальні аспекти принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами. Автором проведено критичний аналіз основних форм такого зловживання, які характерні для практики вітчизняного цивільного судочинства, на підставі чого виокремлено наявні проблеми правового забезпечення та практики реалізації вказаного принципу. Практичне значення нашої роботи полягає в обґрунтуванні ефективних шляхів подолання та протидії проявам зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві.

Актуальність тематики наукової роботи зумовлена: по-перше, гострою необхідністю забезпечення в Україні доступу осіб до ефективного, максимально швидкого (без необґрунтованих затримок) правосуддя на фоні євроінтеграційних процесів; по-друге, значною кількістю скарг на Україну до Європейського суду з прав людини щодо порушення права на справедливий суд; по-третє, наявним безпосереднім зв'язком між ефективною реалізацією права на справедливий суд і добросовісною поведінкою учасників цивільної справи; по-четверте, непоодинокими випадками зловживання учасниками цивільних справ своїми процесуальними правами з метою затягування їхнього розгляду.

Автором було досліджено саме поняття (термін) «зловживання процесуальними правами» крізь призму українського законодавства та правової доктрини. Також ним було відмежовано зазначене поняття від інших суміжних юридичних категорій. У роботі визначено основні види і форми зловживання цивільними процесуальними правами у вітчизняній практиці, надано їхню характеристику. Також охарактеризовано найпоширеніші види зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві, а саме: подання безпідставних скарг, подання ідентичних чи аналогічних позовів, сутяжництво тощо. Зосереджено увагу на правових механізмах протидії зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві України.

Ключові слова: судочинство, цивільне судочинство, принципи цивільного судочинства, принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами, форми зловживання процесуальними правами.

The scientific work is devoted to the fundamental of civil procedure in Ukraine such as inadmissibility of abuse of procedural rights. The goal of our scientific research is definition of theoretic aspects of the principle of inadmissibility of abuse of civil procedural rights, analysis of the main kinds and forms of such abuse, problems of legal regulation and realization of this fundamental and effective ways to overcome and prevent the abuse of procedural rights in civil procedure. The high level of this scientific research's actuality depends on different factors, but we will admit the main ones: 1) the urgent need in Ukraine to supply the access to effective, as fast as possible (without unreasonable delays) justice against the backdrop of European integration processes; 2) the large number of complaints against Ukraine to European Court of Human Rights because of violation right to a fair trial; 3) the direct connection between the effective realization of the right to a fair trial and the good faith conduct of parties in the civil case; 4) frequent cases of abuse of procedural rights by parties in the civil cases in order to delay the consideration of a case.

The author researched the term of abuse of civil procedural rights through the Ukrainian laws and law doctrine. Also it was differed from other similar legal categories. There were defined the main kinds and forms of abuse of procedural rights in national legal practice.

Also there were given the characteristics to the most popular kinds of abuse of procedural rights in Ukraine. The author paid attention to legal gears of overcoming of abuse of procedural rights in civil procedure in Ukraine.

Key words: judiciary, civil court activity, principles of civil procedure, inadmissibility of abuse of procedural rights, forms of abuse of procedural rights.

Актуальність теми. Одним із основних інструментів держави для захисту прав, свобод та законних інтересів її громадян є система судових органів. Дійсно, судовий захист у багатьох випадках є найбільш ефективним і результативним важелем впливу на особу, яка прямо порушує ваше право чи перешкоджає його реалізації. Але, на превеликий жаль, такий шлях відновлення порушених прав, свобод чи законних інтересів виявляється тернистим в Україні і не завжди своєчасно приводить людину до бажаної мети – до вчинення правосуддя. Як у наукових статтях і доповідях на міжнародних юридичних столах, так і в засобах масової інформації та виступах представників органів публічної влади ми неодноразово чуємо заклики до впровадження судової реформи з метою забезпечення справедливого судового розгляду справ усіх категорій в розумні строки. Проте, як свідчить практика, розумність строків судового провадження залишається мрією для громадянського суспільства, частина якого вже повністю зневірилася в реалізації судової реформи, що своєю чергою негативно позначається на авторитеті судової влади України. Затягування судового процесу виявилось «важковиліковним захворюванням» національної судової системи, причинами якого є різні фактори: починаючи від завантаженості місцевих судів, недобору кадрів суддів, пандемії коронавірусної інфекції у світі і закінчуючи цілеспрямованим зловживанням процесуальними правами. Все частіше адвокати чують від своїх клієнтів прохання якщо і не виграти цивільну справу, то принаймні затягнути її розгляд на максимально довгий строк. Отже, великою перепорою для забезпечення доступу кожного до правосуддя та реалізації конвенційного права на справедливий суд є зловживання процесуальними правами самими учасниками цивільної справи з метою затягування її розгляду. Варто зауважити, що нормативне регулювання цього інституту вперше було забезпечено 15 грудня 2017 року – фактично тільки 3,5 роки тому, коли серед загальних засад цивільного провадження було визначено неприпустимість зловживання процесуальними правами і створено відповідну спеціальну норму в цивільно-процесуальному законодавстві [1]. Тож очевидним є факт неоднакового застосування відповідних законодавчих новел в юридичній практиці України.

Стан розробки у вітчизняній та зарубіжній науці. Питання теоретико-правового та цивільно-правового осмислення феномена і практики реалізації принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві досліджувались у працях таких науковців: М. Агаркова, І. Андрущенко, А. Богаченка, В. Бутнєва, М. Гальперіна, Р. Калюжного, В. Комарова, Н. Кузнецової, Д. Тихомирова, Н. Чечиної, М. Штефана, Н. Шебанова, та інших.

Метою дослідження є визначення цивільно-процесуальних аспектів принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами; проведення аналізу основних форм такого зловживання, які характерні для практики вітчизняного цивільного судочинства; виокремлення наявних проблем правового забезпечення та практики реалізації вказаного принципу, а також обґрунтування ефективних шляхів подолання та протидії проявам зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві України.

Основна частина. Термін «зловживання правом» уперше було введено в цивільному процесуальному законодавстві Швейцарії, а конституційну заборону зловживання правом вперше закріпили у видатній пам'ятці конституційного права Франції – Декларації прав людини і громадянина 1789 року [2, с. 12]. Необхідно зазначити, що поняття «зловживання процесуальними правами» має своє правове забезпечення на міжнародному рівні. Зокрема, стаття 17 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року зловживання правом визначає як діяльність або дії, спрямовані на скасування прав і свобод, визнаних у Конвенції, або на їхнє обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції [3]. Водночас в національному цивільному процесуальному законодавстві відсутнє законодавче визначення понять «зловживання процесуальними правами» та «принцип його неприпустимості». У спеціальній статті 44 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [1] наявний лише невичерпний перелік основних форм зловживання цивільними процесуальними правами. На нашу думку, відсутність на законодавчому рівні єдиного загального визначення терміну «зловживання цивільними процесуальними правами» стає причиною для різного тлумачення суда-

ми цього поняття, а отже, є підставою або для безпідставного притягнення учасника цивільної справи до відповідальності у тих випадках, де зловживання було відсутнє, або для корупційного ризику, оскільки суд як єдиний владний суб'єкт, що визначає наявність/відсутність зловживання, може приймати рішення на користь і в інтересах конкретної сторони цивільного процесу, а не на підставі об'єктивного та неупередженого дослідження обставин справи. Саме тому ми вважаємо за доцільне дослідити спочатку теоретичне підґрунтя юридичної категорії «зловживання цивільними процесуальними правами» у вітчизняній правовій доктрині і лише потім перейти до характеристики його окремих форм у національному цивільному судочинстві. Водночас не треба забувати про наявність законодавчого визначення цього поняття в нормах цивільного законодавства, а саме у частині 3 статті 14 Цивільного кодексу України, відповідно до якої не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоду іншій особі (шикана – *О. Т.*), а також зловживання правом в інших формах [4].

Досліджуючи проблематику зловживання правом в цілому, В. Грибанов визначав його як особливий тип цивільного правопорушення, що вчиняється уповноваженою особою під час здійснення належного їй права з використанням недозволених конкретних форм у межах дозволеного їй законом загального типу поведінки [5]. Таке загальне визначення може бути застосоване і для зловживання конкретно процесуальними правами.

На нашу думку, найбільш змістовне та влучне визначення поняття «зловживання процесуальними правами» належить А. Юдіну, який розуміє під цим умисні недобросовісні дії учасників цивільного процесу (а в окремих випадках – і суду), що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і вчиняються лише з видимістю реалізації таких прав, які поєднуються з обманом щодо відомих обставин справи, з метою обмеження можливості реалізації чи порушення прав інших осіб, які беруть участь у справі, а також із метою перешкоджання діяльності суду із правильного і своєчасного розгляду та вирішення справи, які призводять до застосування заходів цивільного процесуального примусу [6, с. 15]. Крім того, необхідно відокремлювати таке явище, як зловживання цивільними процесуальними права-

ми, від суміжних юридичних категорій. Перш за все, слід зазначити, що зловживання цивільними процесуальними правами та затягування цивільного процесу це тісно пов'язані, проте не тотожні поняття. Дійсно, безліч випадків недобросовісної поведінки учасників цивільної справи виникає у зв'язку з їхнім намаганням відтягнути судовий розгляд справи. Проте це не єдина мета, яка спонукає особу до зловживання своїми процесуальними правами. Уявіть ситуацію: в місцевому суді певного району працюють чотири судді, які можуть розглянути позов особи. Проте через певні суб'єктивні фактори у неї є бажання, щоб конкретний суддя розглянув її позовні вимоги, оскільки в такому випадку імовірність їхнього задоволення є більшою, порівняно з розглядом іншими суддями. В такому випадку особа вдається до такої форми зловживання процесуальними правами, як подання декількох позовів до того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, метою якої є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями. На переконання особи, у зв'язку із прийняттям до розгляду її аналогічних позовів в усіх випадках вона з'явиться на «зручне» для неї судове засідання. Проте все не так легко, як може здатись, і такі маніпуляції із судовою владою можуть закінчитися негативними наслідками для такого учасника цивільної справи. Отже, як бачимо, тут взагалі не йде мова про затягування судового розгляду цивільної справи.

Крім того, необхідно відокремлювати також процесуальну диверсію, яка все частіше стає предметом наукового дослідження багатьох вчених-процесуалістів в Україні. У цьому контексті доцільною є думка В. Настюка, який вважає, що «процесуальна диверсія» за своїм змістом та формами може мати більш деструктивний, небезпечний, порівняно зі зловживанням процесуальними правами, характер. Зокрема, такі дії можуть вчинятися не лише в межах конкретного судового процесу з метою досягнення бажаного результату, а й поза ним. Так, формою цих заходів може бути ініціювання іншого судового процесу, зокрема за позовами третіх осіб, з метою спрощення вирішення процесуальних завдань або унеможливлення його результативного завершення (наприклад, через накладення арешту на об'єкти майнових прав застосування заборони вчиняти ті чи інші дії або визнання

недійсними установчих документів протилежної сторони процесу тощо). Крім того, інколи під процесуальною диверсією розуміється застосування не лише правових, а й очевидно протиправних заходів для забезпечення бажаного результату в судовій справі (наприклад, у формі вчинення психологічного тиску на іншу сторону чи суддю тощо) [7]. Ще одним схожим, проте не аналогічним визначенню «зловживання процесуальними правами» поняттям є «цивільно-процесуальне правопорушення». Якщо у першому випадку особа діє у межах закону, використовуючи своє процесуальне право всупереч його меті чи на шкоду законним інтересам третіх осіб, то у другому випадку маємо пряме порушення припису цивільно-процесуального законодавства. Так, постановою Касаційного господарського суду у складі ВС від 8 травня 2018 р. у справі № 910/1873/17 було встановлено, що при зловживанні процесуальним правом особа надає своїм діям повну видимість юридичної правильності, використовуючи насправді свої права з метою, яка є протилежною тій, що переслідує позитивне право [8].

Досвід цивільного судочинства в Україні доводить, що зловживання процесуальними правами є досить поширеним та різноманітним явищем, яке дозволяє вести мову про різновиди зловживання процесуальними правами. Одним із найпоширеніших видів є подання безпідставних скарг, що найчастіше стосується ухвал, які не переглядалися в апеляційному порядку або які не підлягають касаційному оскарженню, якщо касаційна скарга явно не відповідає вимогам ЦПК України: до касаційної скарги не додані докази сплати судового збору; касаційна скарга подана з пропуском строку; копії касаційної скарги не надсилалися учасникам справи; касаційна скарга підписана особою, яка не має права її підписувати; касаційна скарга не оформлена належним чином (на титульній сторінці скарги не вказані всі учасники процесу); касаційна скарга не містить жодного обґрунтування. Звернення з подібними скаргами визнаються зловживанням процесуальними правами, якщо вони подаються неодноразово.

Ще одним видом є подання аналогічних позовів. Зокрема, можна навести приклад із судової практики. Так, 18 січня 2019 р. суддя Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області В. Кость, розглянувши матеріали

про усунення від права на спадкування у справі № 303/337/19, постановив ухвалу про повернення позовної заяви у зв'язку з тим, що 17 січня 2019 р. ОСОБА_1 звернулася до суду з позовною заявою, поданою в одному екземплярі, без додатків і доказів сплати судового збору. Оскільки під час вирішення питання щодо можливості прийняття позовної заяви до розгляду та відкриття провадження у справі суд виходить із того, що згідно з частиною 1 статті 44 ЦПК України учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, то він зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У разі зловживання процесуальними правами учасником судового процесу суд застосовує до нього заходи, визначені частиною 4 статті 44 ЦПК України. Так, 17 січня 2019 р. до Мукачівського міськрайонного суду надійшли аналогічні позовні заяви від ОСОБИ_1. Позовні заяви було подано в одному екземплярі, без додатків і доказів сплати судового збору. Зокрема, тут спостерігається така форма зловживання, як подання декількох позовів до того самого відповідача (відповідачів) із тим самим предметом і з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями (пункт 2 частини 2 статті 44 ЦПК України). Враховуючи вищевикладене, позовна заява підлягає поверненню на підставі частини 3 статті 44 ЦПК України [9].

Окрім передбачених у законі видів зловживання, поширеним також є сутяжництво, яке може набувати різних форм. Привертають увагу випадки зловживання правом на позов з метою використання судової системи як майданчика для боротьби зі своїми політичними опонентами шляхом популяризації власної персони та засобу трансляції власних поглядів у тих чи інших сферах суспільного життя. В. Кравчук називає такий процес публічною реакцією, аномалією судового процесу, що має на меті формалізацію реакції позивача на певну дію, яка так чи інакше впливає на нього, та публічну демонстрацію незгоди з діями, які оскаржуються. Характерними ознаками зазначених позовів є те, що позивач, як правило, є публічною особою та не бере особистої участі у процесі; факт звернення до суду набуває розголосу та висвітлюється в ЗМІ;

результат вирішення справи не має самостійного значення [10, с. 99].

Практика Європейського суду з прав людини також визначає сутяжництво як один із видів зловживання процесуальними правами (справа *Philis v. Greece (dec.)*) [11]. До тих, хто отримує моральне задоволення від самого судового процесу, а не від ефективного вирішення справи чи ініціює цивільні спори з корисливих мотивів, можна було б застосовувати штрафні санкції. Практика притягнення до відповідальності за сутяжництво існувала у Великій Британії до 1967 року. В низці штатів США (наприклад, у Каліфорнії) і сьогодні суд має право стягнути штрафи за подання явно необґрунтованих позовів.

Однак говорити про сутяжництво як підставу для настання юридичної відповідальності треба обережно, оскільки така поведінка може бути проявом психічних розладів, і таким людям необхідна допомога, а не покарання. Можливо, тому багато країн пішло іншим шляхом. На нашу думку, важливим кроком є включення до ЦПК України статей, які передбачають відповідальність за зловживання, а саме: статті 148, яка передбачає розміри штрафних санкцій за дії, що, на думку суду, підпадають під зловживання; частини 9 статті 141, що встановлює ще один вид відповідальності – покладення на сторону, яка вчинила дії, що було визнано зловживанням процесуальними правами, судових витрат повністю або частково, незалежно від результатів розгляду спору. Так, суд першої інстанції по справі № 456/3781/15-ц двічі виніс ухвалу про стягнення з особи штрафу за неявку та повторну неявку до судового засідання для давання пояснень по справі [12; 13].

Крім цивільної процесуальної відповідальності, до засобів протидії зловживання процесуальним правом також належать:

- попереджувальні цивільні процесуальні заходи, що спрямовані на недопущення наслідків такої поведінки, яка створює загрозу порушення норм цивільного процесуального права (роз'яснення особам, які беруть участь у справі, їхнього обов'язку добросовісно здійснювати всі належні їм процесуальні права і про наслідки зловживання ними);

- заходи цивільного процесуального захисту, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків дій учасників цивільного процесу, зокрема від-

мова особі у санкціонуванні процесуальної дії (наприклад, у задоволенні клопотання, спрямованого на затягування цивільного процесу);

- вчинення судом процесуальної дії, що має на меті запобігання зловживанню процесуальним правом (наприклад, ініціювання судом перевірки достовірності доказів, наданих особою на обґрунтування поважності причин своєї неявки);

- настання несприятливих наслідків, які не є заходами цивільної процесуальної відповідальності. Примусовий характер передбачає позбавлення особи можливості претендувати на певний результат через обрану нею лінію процесуальної поведінки (наприклад, ухвалення рішення на підставі наявних у справі доказів у разі ненадання доказів однією зі сторін);

- застосування цивільних процесуальних фікцій (зокрема, визнання факту, для з'ясування якого призначено експертизу, або відмова його визнавати на підставі частини 1 статті 146 ЦПК України).

Висновки. На нашу думку, основними проблемами та шляхами посилення правового забезпечення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві України є наступні:

- відсутність законодавчого визначення поняття «зловживання цивільними процесуальними правами»;

- відсутність законодавчо закріплених основних ознак чи критеріїв визначення певної поведінки учасника цивільної справи як зловживання його процесуальними правами та відмежування такого типу поведінки від абсолютно правомірної чи чітко протиправної дії;

- короткий (хоча і невичерпний) перелік видів зловживання процесуальними правами, закріплений ЦПК України, який має бути конкретизований, враховуючи практику Європейського суду з прав людини та судову практику в Україні (зокрема шляхом доповнення норм про сутяжництво тощо);

- не досить усталена практика щодо застосування судами норм відповідальності учасника за зловживання ним процесуальними правами;

- відсутність визначення безпідставного відводу судді чи його інших недобросовісних дій як зловживання його процесуальними правами та встановлення для нього юридичної відповідальності в такому разі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
2. Рогач О. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2011. 34 с.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року. URL: www.echr.coe.int.
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
5. Грибанов В. Реалізація та захист цивільних прав. Москва : Статут, 2000. 644 с.
6. Юдин А. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве : дис. ... д-ра юрид. наук. Санкт-Петербург, 2005. 360 с.
7. Настюк В. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві як прояви корупційних ризиків. *Право України*. 2017. № 1. С. 45–53.
8. Постанова Касаційного господарського суду у складі ВС від 8 травня 2018 р. у справі № 910/1873/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74221169>.
9. Рішення Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 18 січня 2019 р. у справі № 303/337/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79256204>.
10. Кравчук В. Аномалії судового процесу. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 4 (9). С. 99–103.
11. Judgement of the European Court of Human Rights in the case “Philis v. Greece” on August 27, 1991 (Application № 12750/87). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%22%5CPhilis%20v.%20Greece%22%5D%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%5B%22001-57681%22%5D%7D>.
12. Ухвала Апеляційного суду Львівської області від 20 лютого 2018 р. у справі № 456/3781/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72336366>.
13. Рішення Апеляційного суду Львівської області від 16 лютого 2018 р. у справі № 456/3781/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72264885>.